શિક્ષણપાઠમાળા નં. ૬.

ભૂગોળનું એક શાળોપયોગી પુસ્તક ગુજરાતી ભાષામાં તૈયાર કરવા સંબંધી કેટલીક સૂચનાઓ.

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર,

ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક.

મંત્રી—ગુજરાત કેળવણી મંડળ.

ભદ્ર-અમદાવાદ.

સ. ૧૯૧૯.] પ્રથમાવૃત્તિ. [સંવત ૧૯૭૫

પ્રત ૫૦૦.

કિંમત ૦—૧—૦.

અમદાવાદ

ધી ગુજરાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં શાહ સોમાલાલ મંગળદાસે છાપ્યું.
ઠે. પાંચકુવા, ચાર રસ્તા.

ભૂગોળનું એક શાળોપયોગી પુસ્તક ગૂજરાતી ભાષામાં તૈયાર કરવા સંબંધી કેટલીક સૂચનાઓ.

(રાષ્ટ્રીય ગૂજરાતી શાળા તરફથી.)

ઔરંગઝેબ ગાદીએ બેઠો ત્યારે તેનો શિક્ષક ભારે આશામાં તેની પાસે શિરપાવ માગવા ગયો. તેને ઔરંગઝેબે જે ઉત્તર આપ્યો તેમાં તેણે કહ્યું છે કેઃ "પૃથ્વી ઉપરની દરેક પ્રજાના ખાસ લક્ષણો સંબંધે, તેના સાધનસંપત્તિ, તેનું બળ, તેની યુદ્ધકળા અને યુદ્ધનીતિ, તેના રીતરિવાજ, તેનો ધર્મ, તેની રાજ્યપદ્ધતિ અને તેનો મુખ્ય લાભ શામાં રહેલો છે તે બધાથી મને માહીત કરવાની શું તમારી ફરજ ન હતી ?......" આખા ઉત્તરમાંના આ એક વાકય ઉપરથી તે બાદશાહનો ભૂગોળ વિષે શો ખ્યાલ હતો તે જણાઇ આવે છે અને તે જ ભૂગોળનો યથાર્થ ખ્યાલ છે. પોતાની આસપાસની દુનિયા કેવી છે તેનો ચોકસ ખ્યાલ મનુષ્યના સર્વાંગી વિકાસ માટે અત્યંત આવશ્યક છે અને તેથી જ ભૂગોળનો અભ્યાસ બહુ ઉપયોગી છે. શહેરો અથવા નદીઓ કે પર્વતોના નામ અને તે કયાં આવ્યાં છે તે ગોખી જવું એ કાંઇ ભૂગોળ નથી અને તે એટલું ઉપયોગી પણ નથી. છતાં આપણી શાળામાં ઘણેખરે ભાગે ભૂગોળનો વિષય આટલું જ્ઞાન આપવામાં સમાપ્ત થાય છે. બાળકને હમેશાં પોતાની

આસપાસની દુનિયા વિષે વધારે ને વધારે જાણવાની જિજ્ઞાસા અને ઉત્સાહ હોય છે, છતાં તે શિખવવાનો જે વિષયનો હેતુ છે. તે શાળામાં બાળકને તદ્દન અપ્રિય કરી મૂકવામાં આવે છે. તેનું મુખ્ય કારણ, વિદ્વાનો અને શિક્ષકોની આ વિષય પ્રત્યે ઉદાસીનતા અને તેને પરિણામે ભાષામાં સારા પાઠય પુસ્તકનો અથવા કોઇ પણ પુસ્તકનો અભાવ, એ છે.

શિક્ષણક્ષેત્રમાં અનેક વિષયોની ભૂમિને, ગમે તો ખરાબ રીતે પરંતુ, ખેડવાનો પ્રયત્ન થયો છે, ત્યારે ભૂગોળનો વિષય તો બીલકુલ ખેડાયો જ નથી. બીજા વિષયોમાં સારા પાઠય પુસ્તકને અભાવે શિક્ષકો તે વિષયો ઉપર લખાયલા મ્હોટા ગ્રન્થોનો આશ્રય લઇ શકે છે પરંતુ ભૂગોળના વિષય ઉપર તો તેવા ગ્રન્થો પણ નથી. અંગ્રેજી ભાષામાં ભૂગોળના વિષય ઉપર સારા ગ્રન્થો તથા પાઠયપુસ્તકો છે પરંતુ તે હિંદી વિદ્યાર્થીને સંપૂર્ણ રીતે ઉપયોગી થઇ શકે તેમ નથી. કારણ તે હિંદી દૃષ્ટિથી લખેલાં હોતાં નથી. તેમાં હિંદુસ્તાનની હકીકતને વિશેષ અગત્ય આપી તેને પ્રધાનપદ આપેલું હોતું નથી. દરેક દેશના વિદ્યાર્થીઓ માટે જુદાં જુદાં પાઠયપુસ્તકો હોવાં જોઇએ અને તેમાં પોતપોતાના દેશને વિષે વિશેષ હકીકત આપેલી હોવી જોઇએ. એટલે હિંદી વિદ્યાર્થીઓ માટેના ભૂગોળના પુસ્તકમાં (૧) પ્રધાનસ્થાન હિંદુસ્તાનને, પછી (૨) હિંદુસ્તાનને જે દેશો સાથે નિકટ સંબંધ હોય, તથા (૩) હિંદીઓ જે દેશોમાં જઇને વસેલા હોય તે દેશોને અને ત્યાર પછી (૪) શેષ દુનિયા સંબંધી હકીકતને સ્થાન અપાવું જોઇએ. જેવી દેશપરત્વે જુદાં પુસ્તકની જરૂર છે તેવી જ કાળપરત્વે પણ છે. રાષ્ટ્રનું લક્ષ્ય હમેશાં એક જ હોતું નથી. ભિન્ન ભિન્ન

સમયે તે ભિન્ન ભિન્ન રહેલું છે. એમ કહેવાય છે કે હિંદુસ્તાનમાં પ્રાચીન સમયમાં લોકોને ભૂગોળ સંબંધી માહીતી ઘણી ઓછી હતી કારણ તે વિષય ઉપર કોઇ ગ્રન્થ લખાયલા નથી. હાલની રીતિએ ભૂગોળનો કોઇ ગ્રન્થ લખાયલો નથી એ વાત ખરી છે. પરંતુ તેનું કારણ એ છે કે આજકાલ જેમ પછાત દેશોના મૂળ વતનીઓનો ઉચ્છેદ કરી અથવા તેમને તાબે કરી તેમની મજુરીનો લાભ લઇ, ખેતીથી અથવા બીજી રીતે તે દેશોની સંપત્તિ હરી જવાની વૃત્તિ સુધરેલા ગણાતા દેશોની છે તેવી પ્રાચીન હિંદુસ્તાનની ન હતી. ધાર્મિક વૃત્તિનું જ દેશમાં સામ્રાજ્ય હતું તેથી 'તીર્થયાત્રા પ્રબંધ'— 'ઉત્તરાખંડમાહાત્મ્ય' જેવાં તીર્થયાત્રા સંબંધી માહીતી આપનારાં પુસ્તકો લખાયલાં છે. તે પુસ્તકો તે યુગની સંકુચિત જરૂરિયાત પૂરી પાડતી.

શોચનીય સ્થિતિ એ છે કે ઘણા પ્રાચીન સમયથી તે આજ સુધી આપણા લોકોએ અન્ય દેશો સંબંધી માહીતી મેળવવા કાંઇ ઇચ્છા જ રાખી નથી. હૂણ તથા શક લોક આવી લૂટફાટ કરી ચાલતા થયા, ગ્રીક લોકોએ આવી આપણા દેશ સાથે વેપારનો સંબંધ બાંધ્યો, મુસલમાનોએ ઘણા સમય સુધી માત્ર ચઢાઇ કરનારાઓ તરીકે આવ્યા કર્યું અને છેવટે અહિં આવીને વસવાટ કર્યો. પછી યુરોપીય પ્રજાઓ આવી અને તેમણે પ્રથમ વેપાર જમાવ્યો અને પછી રાજયસત્તા જમાવી. છતાં આ બધા લોકો ક્યાંથી આવ્યા, આપણે ત્યાંથી માલ લઇ જઇને શું કરે છે વગેરે જાણવાની આપણા લોકોએ અપેક્ષા રાખી જ નથી. તેમના દેશ સંબંધી તો શું પરંતુ આપણા દેશ સંબંધી પણ જેટલી હકીકત ગ્રીક અને

ચીના મુસાફરોએ આપી છે અને હાલ યુરોપીય વિદ્વાનો જેટલી માહીતી મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેનો દશમો ભાગ પણ આપણે નથી કરતા. આપણે દુનિયાને હમેશ પરદેશીઓના ચશ્માંવડે જોઇએ છે અને હમણાં હમણાં તો આપણા દેશને પણ આપણે યુરોપીય ચશ્માંવડે નિહાળીએ છીએ. પરદેશીઓ કુદરતી રીતે જ, જે વૃત્તાન્ત અને વિગતો પોતાને હિતકર અને અનુકૂળ હોય તેના ઉપર ભાર મૂકે. તેથી પરદેશીઓને હાથે લખાયલાં પુસ્તકોમાં આપણી દૃષ્ટિ હોઇ ન શકે અને તેવાં પુસ્તકોદ્વારા આપણા દેશના વિદ્યાર્થીઓને તેવું જ્ઞાન ન મળી શકે.

અત્યારે દેશની પ્રવૃત્તિ સર્વતોમુખી થઇ છે, એટલે આ કાળના ભૂગોળના પુસ્તકમાં ધાર્મિક માણસને માટે તીર્થસ્થાનો, પવિત્ર ક્ષેત્રો, પવિત્ર નદીઓ, સિદ્ધમઠો, દેવોને અત્યંત પ્રિય ગણાતાં રમણીય પર્વત-શૃંગો, સન્તપુરૂષોનાં જન્મ અને મરણનાં સ્થાનો, તેમજ ધર્મને માટે જ્યાં જાત કુરબાન કરવામાં આવી હોય તેવાં સ્થળો સંબંધી હકીકત; વેપારી માટે બંદરો, વેપારનાં મથકો, વેપારના માર્ગો વગેરે સંબંધી હકીકત; વિદ્વાનો માટે વિદ્યાપીઠો, પદાર્થ સંગ્રહાલયો. વગેરે સંબંધી હકીકત;—એમ અનેક વિષયો સંબંધી માહીતી આપવી જોઇએ.

આ પુસ્તક શાળામાં પાઠય પુસ્તક તરીકે ઉપયોગમાં આવે એવી ધારણાથી અમે નીચેની સૂચનાઓ નથી કરી. ભૂગોળના વિષયમાં હિંદી વિદ્યાર્થીને કેટલી માહીતી ખાસ કરીને આપવી જોઇએ તે સંબંધે શિક્ષકોને દિશા સૂચવવાનો અને તે માહીની એક પુસ્તકમાં ગ્રહિત કરવાનો અમે યોજેલા પુસ્તકનો હેતુ છે. આ પુસ્તકની મદદ વડે, શિક્ષક, વિદ્યાર્થીની બુદ્ધિ તથા ગ્રહણશક્તિ ધ્યાનમાં લઇ પો-

તાનો સ્વતંત્ર પાઠ આપી શકે તથા શિક્ષણશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ ગૃહસ્થો જુદી જુદી શ્રેણીના વિદ્યાર્થીઓને માટે જુદાં જુદાં પાઠ્યપુસ્તકો રચી શકે.

આ પુસ્તકમાં અમે કેટલીક એવી માહીતી આપવાની સૂચના કરી છે કે જે ભૂગોળના બહારના વિષયની ગણી શકાય. પરંતુ તેનું કારણ એ છે જે તે તે વિષયો ઉપર જ્યાં સુધી જુદા ગ્રન્થો રચાયા નથી ત્યાં સુધી આ પુસ્તક જેટલું વ્યાપક બની શકે તેટલું સારૂં.

આ પુસ્તકની યોજના એવી છે કે પુસ્તકના ત્રણ ભાગ પાડવા. પ્રથમ ભાગમાં હિંદુસ્તાન સંબંધી હકીકત આવે, બીજા ભાગમાં હિંદુસ્તાનને દુનિયાના જે દેશો સાથે અતિનિકટ સંબંધ છે તે તથા જે દેશોમાં જઇને હિંદીઓએ વસવાટ કર્યો હોય તે સંબંધી હકીકત આવે, અને ત્રીજા ભાગમાં શેષ દુનિયા સંબંધી હકીકત આવે.

હિંદુસ્તાન સંબંધી જે વિગતો ખાસ આપવી જોઇએ તે નીચે પ્રમાણેઃ—

૧. આબોહવા.

હિંદુસ્તાનની ભૌગોલિક સ્થિતિ અને તે સ્થિતિના જુદા જુદા ભાગની આબોહવા ઉપર થતા પરિણામો.

૨. દેશાનું કુદરતી સ્વરૂપ (Configuration).

(૧) પર્વતો, દિશા, વિસ્તાર, ઉંચાઇ.

(૨) સપાટ પ્રદેશ—વિસ્તાર. વેરાન છે કે ફળદ્રૂપ ?

(૩) નદીઓ—મુખ્ય પ્રવાહની દિશા, પ્રવાહનું જોર, લંબાઇ, તેના પાણીનો આસપાસ ખેતી માટે ઉપયોગ થઇ શકે છે કે કેમ અને કેટલો થાય છે, કેટલે સુધી તેમાં વહાણ ચાલી શકે છે, કેટલા પ્રદેશમાંથી તેને પાણી મળે છે અને કેટલા પ્રદેશને તે પાણી આપે છે. પ્રાચીન પ્રવાહ અને તેમાં થયેલા ફેરફાર.

(૪) સમુદ્રકિનારો. કિનારાના પ્રદેશની લંબાઇ, નદીઓનાં મુખોનું ઉંડાણ, હિંદુસ્તાનમાં અખાત ઓછા હોવાથી દરિયા કિનારાનો ઉપયોગ ઓછો થાય છે. કિનારા પાસેના દ્વીપો, બંદરો—સ્વાભાવિક તથા કૃત્રિમ, ભૂશિરો, સામુદ્રધુનીઓ, સંયોગભૂમિઓ ઉપસાગરો વગેરે.

(૫) જંગલો. ક્યાં ક્યાં છે અને તેમાં શું શું ઉત્પન્ન થાય છે અને કેટલું ઉપયોગમાં આવી શકાય છે ? તેમાં વસતાં પશુપક્ષીઓ સંબંધી માહીતી.

(૬) પવનની દિશા અને વેગ—ઋતુઓ પ્રમાણે. મોસમનો પવન અને તેની વર્ષાદ ઉપર અસર; હવામાં ભેજ જુદે જુદે સ્થળે કેટલો છે અને તેની વનસ્પતિ ઉપર અસર.

(૭) હવાખાવાના સ્થળો—સમુદ્ર કિનારા ઉપરના તથા પર્વતો ઉપરના સ્વાસ્થ્યપ્રદ સ્થળો (Sanitoriums).

૩. ભૂસ્તરશાસ્ત્ર પ્રમાણે દેશના વિભાગ.

૧. હિમાલયનો પ્રદેશ—ઉત્તરાત્ત્વિક પર્વતો સ્થાનિક.

૨. સિંધુ અને ગંગાના પ્રવાહથી બનેલો પ્રદેશ—તથા તે બે નદીઓના વચ્ચેનો પ્રદેશ એટલે રજપૂતાના.

૩. અરવલ્લી પર્વત તથા સાબરમતી અને મહી નદીથી બનેલા ગુજરાતના ખંડસ્થ ભાગ.

૪. સમુદ્રમાંથી ઉપસી આવેલો કાઠીઆવાડનો પ્રદેશ.

૫. વિન્ધ્ય અને સાતપુડા પર્વત તથા નર્મદા અને તાપી નદીથી બનેલો પ્રદેશ.

૬. સહ્યાદ્રિની પૂર્વનો પ્રદેશ તથા સહ્યાદ્રિની પશ્ચિમનો પ્રદેશ.

૭. લક્ષદ્વીપ તથા માલદ્વીપ.

૮. પૂર્વઘાટ તથા મહાનદી, ગોદાવરી, કૃષ્ણા, કાવેરી વગેરે નદીઓથી બનેલો પ્રદેશ.

૯. રામસેતુ.

૧૦. આન્દમાન તથા નિકોબાર દ્વીપો.

ઉપરના પ્રદેશો ભૂકંપ વગેરે ઉત્પાતોથી તથા નદીઓ અને સમુદ્રોના ધોવાણ (Erosive effect) થી કેવી રીતે બનેલા છે તે સમજાવવું.

૪. દેશની ખનિજ અને ઉદ્‌ભિજ્જ સંપત્તિ.

જમીનના પ્રકાર તથા પાક.

૫. દેશના જાતિ તથા ભાષાવાર વિભાગ.

(૧) જાતિવાર વિભાગ.

(૨) ભાષાવાર વિભાગ.

જાતિ એક હોય પણ ભાષા જુદી હોય, અને ભાષા એક હોય પણ જાતિ જુદી હોય અને ભાષા તથા જાતિ એક જ હોય એવા ત્રણ પ્રકાર દેશમાં જોવામાં આવે છે, તે બતાવવું.

૬. વ્યાપાર, હુન્નર, ઉદ્યોગ.

પ્રાચીન સમય.*

૧. જુદે જુદે કાળે કઇ કઇ ચીજો કયે કયે સ્થળે બનાવવામાં આવતી અને તેમાંથી કઇ કઈ ચીજોનો કયા કયા દેશમાં નિકાસ થતો. મોતી, પ્રવાળ, મીઠું, માછલાં વગેરે સંબંધી વ્યાપારી હકીકત અહીં જણાવવી.

૨. કઇ ચીજો પરદેશથી અને તે કયા કયા દેશમાંથી આયાત કરવામાં આવતી.

૩. ભારતવર્ષનાં બંદરો તથા આ દેશની સાથે સંબંધ ધરાવનારાં અન્ય દેશોનાં બંદરો.

૪. ચીન, મધ્ય એશીઆ, ઇરાન તથા એશીઆ માઇનર (આસિરિયા) જવાના સ્થળ માર્ગ.

૫. સુમાત્રા, જાવા, સિંહલદ્વીપ, અરબસ્તાન તથા મેસોપોટેમિયા જવાના જલમાર્ગ.

૬. દેશની અંદરના જલમાર્ગ (નદીના) તથા સ્થળમાર્ગ.

---

* પ્રાચીન સમય એટલે હિંદુસ્તાનનો વ્યાપાર યુરોપીય પ્રજાઓના હાથમાં ગયો તે પહેલાંનો સમય.

અર્વાચીન સમય.

પહેલા ત્રણ ઉપરના ત્રણ પ્રમાણે.

૪. હિંદુસ્તાનની અસલ બનાવટો (indigenous industries) વિષે હાલ ઘણી થોડી માહીતી છે. ભૂગોળના પુસ્તકમાં પરદેશથી આવતી ચીજો વિષે જો તેનું અનુકરણ કરીને અહીં બનાવવામાં આવે તો, લખવામાં આવે છે, પરંતુ અસલથી અહીં જ બનતી ચીજોની માહીતી આપવામાં આવતી નથી, માટે તેની બરાબર તપાસ કરીને કઈ ચીજો કયા કયા સ્થળે હાલ બને છે તે જણાવવું.

૫. યુરોપથી હિંદમાં આવવાના જલમાર્ગ, આફ્રિકાની દક્ષિણે કેપ ઑફ ગુડ હોપ આગળ થઈને આવવાનો જુનો રસ્તો અને સુએઝ કેનાલમાં થઈને આવવાનો નવો રસ્તો.

૬. યુરોપથી અહીં આવવાના સ્થળમાર્ગ—બગદાદ રેલ્વેનું મહત્વ —તે પોતાને હાથ કરવાનો જર્મનીનો હેતુ.

૭. જાપાન, ઑસ્ટ્રેલિયા, ફિજી તથા અમેરિકા જવાના માર્ગ.

૭. ધર્મ સંબંધી.

(૧) યુરોપીય લેખકોએ લખેલાં પુસ્તકોમાં ધાર્મિક દૃષ્ટિ હોતી જ નથી. આ દૃષ્ટિથી હિંદુસ્તાનની ભૂગોળનો વિચાર કરતાં પ્રથમ હિંદુસ્તાનના કયા કયા ભાગમાં કયા કયા ધર્મનો વિશેષ પ્રચાર છે તે જણાવવું જોઈએ. ઉદાહરણાર્થઃ શીખ ધર્મનો પ્રચાર પંજાબમાં, જમ્મુના સંસ્થાનમાં તથા સિંધમાં છે; જૈન ધર્મનો પ્રચાર ગુજરાતમાં અને રજપૂતાનાના કેટલાક ભાગમાં તથા બંગાળ તરફ થોડો છે

બૌધ ધર્મ નેપાળમાં, બ્રહ્મદેશમાં તથા સિંહલદ્વીપમાં છે. આ જ પ્રમાણે મુસલમાન ધર્મનો, પારસી ધર્મનો તથા હિંદુ ધર્મમાં શૈવ, શાક્ત, વૈષ્ણવ વગેરે શાખાઓનો પ્રચાર કયાં કયાં છે તે બતાવવું.

(૨) ધાર્મિક મેળાઓ—કુંભનો, માઘનો, સિંહસ્થનો વગેરે—કયાં કયાં થાય છે અને કયારે કયારે થાય છે તથા કયાં કયાંથી લોકો તેમાં આવે છે તે બતાવવું.

(૩) સાધુસંતોનાં જન્મસ્થળો તથા કાર્યક્ષેત્રો, તીર્થક્ષેત્રો, સિદ્ધપીઠો, જ્યોતિર્લિંગો, ચાર ધામો વગેરે બાબત માહીતી આપવી.

(૪) પ્રાચીન સમયમાં જે યાત્રાનાં સ્થળ તરીકે પ્રસિદ્ધ હતાં પણ હાલ જેનો નાશ થઇ ગયો છે તેમાં સ્થળો બાબત માહીતી આપવી.

(૫) જૈન, મુસલમાન, પારસી શીખ વગેરે ધર્મોનાં તીર્થક્ષેત્રો તથા પવિત્ર સ્થળો બાબત માહીતી આપવી.

(૬) અભણ લોકમાં અને શૂદ્ર વર્ણમાં ઘણા ન્હાના ન્હાના પંથો જેવા કે, રામજી પીરનો પંથ, દાદુ પંથ, બીજક પંથ, ભરોળાનો પંથ વગેરેનો પ્રચાર ઘણો છે તેમનાં મુખ્ય સ્થળ અને વિસ્તાર વિષે માહીતી આપવી.

૮. વિદ્યા સંબંધી.

(૧) પ્રાચીન વિદ્યાપીઠો: સંસ્કૃત વિદ્યાની, બૌદ્ધોની, મુસલમાનોની તથા જૈનોની. કેટલાંક સ્થળો અમુક એક ખાસ શાસ્ત્ર માટે પ્રખ્યાત થયેલાં હતાં જેવાં કે નવદ્વીપ (નડીઆ) નવ્યન્યાય માટે, ઉજ્જયિની

તથા જયપુર જ્યોતિષ માટે, આગ્રા અને જયપુર શિલ્પ માટે, વગેરે સંબંધી માહીતી આપવી.

(૨) પ્રાચીન પંડિતોના સંબંધથી પ્રસિદ્ધિ પામેલા સ્થળો બાબત માહીતી આપવી.

(૩) પ્રાચીન સમયમાં વિદ્યાની પરિષદો (સમિતિઓ) જ્યાં જ્યાં થયેલી તે તે સ્થળો સંબંધી માહીતી આપવી.

(૪) અર્વાચીન વિદ્યાપીઠો (Universities) શાસ્ત્રીય શોધ-સંસ્થાઓ (Research Institutes) રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના સ્થળો, પદાર્થસંગ્રહાલયો (Museums) તથા પુસ્તકાલયોનાં સ્થળો સંબંધી માહીતી આપવી.

૯. લશ્કરી દૃષ્ટિએ જાણવાજોગ હકીકત.

(૧) કુદરતી સરહદ અને સરહદનો પ્રદેશ.

(૨) પર્વતો અને તેના ઘાટ.

(૩) નદીના આરા તથા પુલો.

(૪) પ્રાચીન કાળથી આજ સુધીમાં જુદે જુદે રસ્તે થઇને હુમલાઓ આવ્યા છે તે રસ્તાઓ.

(૫) દેશના બચાવને અનુકૂળ સ્થળો.

(૬) લશ્કરી અનુકૂળતા પ્રમાણે દેશના વિભાગ.

(૭) લશ્કરી છાવણીઓ તથા વેતાળગૃહો (Wireless instalments.)

(૮) કિલ્લાઓ તથા અગત્યનાં શહેરો—પ્રાચીન તથા અર્વાચીન.

(૯) નૈકાસૈન્યનાં મથક.

(૧૦) દેશનાં જે જે સ્થળે પુષ્કળ અનાજ મળી શકે તે સ્થળો.

(૧૧) લડાયક જાતો જે જે સ્થળમાં વસે છે તે સ્થળો.

૧૦. ઐતિહાસિક ભૂગોળ.

(૧) ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ હિંદુસ્તાનના બે વિભાગ-હિંદુસ્તાન અને દક્ષિણ.

(૨) પ્રાચીન સમયમાં દેશના જુદા જુદા વિભાગ-તેમનાં પ્રાચીન નામો તથા દરેક ભાગનો વિસ્તાર.

(૩) પ્રાચીન નગરો તથા યુદ્ધક્ષેત્રો.

(૪) શિલાલેખો, સ્તંભો, સ્તૂપો વગેરેનાં સ્થળો.

(૫) પ્રાચીન સમયમાં (ખાસ કરીને અકબરે) રાજ્યકારભાર માટે કરેલા દેશના વિભાગ અથવા પ્રાન્ત કે સુબાહ્.

૧૧. રાજકીય ભૂગોળ.

હિંદુસ્તાનને જે દેશો સાથે નિકટ સંબંધ છે તે દેશો સંબંધી હકીકત નીચે પ્રમાણે.

ગ્રેટબ્રિટન—હિંદુસ્તાન સાથે કઇ રીતેનો સંબંધ છે તે લખવું (એ પ્રમાણે નીચેના દરેક દેશો સબંધી જણાવવું).

લન્ડન-સામ્રાજ્યની રાજધાની, ઇન્ડિયા ઑફીસ, પાર્લામેન્ટ, પદાર્થસંગ્રહાલયો, પુસ્તકાલયો, હિંદીઓ જે સ્થળોના સંબંધમાં આવે છે તે સ્થળો વગેરે.

વેપારી અને ઔદ્યોગિક મથકો—મેન્ચેસ્ટર, લેન્કેશીયર, શેફીલ્ડ વગેરે.

વિદ્યાપીઠો—લન્ડન, ઑક્સફર્ડ, કેમ્બ્રીજ વગેરે નૌકાસૈન્યનાં મથક.

તેની તથા હિંદુસ્તાનની વચ્ચે આયાત નિકાસ.

જાપાન—વેપારી અને ઔદ્યોગિક મથકો, વિદ્યાપીઠો, ચિત્ર-શાળાઓ, આયાત નિકાસ.

અફઘાનિસ્તાન અને બલુચિસ્તાન—બોલનઘાટથી ખૈબરઘાટ સુધીના તમામ ઘાટોની બહુ જ વિગતવાર હકીકત; તે દેશો સાથેનો વેપાર.

ઇરાની અખાત અને મેસોપોટેમિયા—વેપારનાં બંદરો, આયાત નિકાસ.

ચીનનો સમુદ્ર કિનારો—વેપારનાં બંદરો, આયાત નિકાસ.

અરબસ્તાન—વેપારનાં બંદરો, આયાત નિકાસ, મક્કા તથા મદીનાની વિસ્તૃત ભૂગોળ તથા ત્યાં જવાના માર્ગ વિષે હકીકત.

અમેરિકા—વિદ્યાપીઠો, આયાત.

ફ્રાન્સ—પૅરિસ સાથેનો મોતીનો વેપાર.

ઇજીપ્ત—ત્યાંના રૂની આયાત.

હિંદીઓ જે અન્ય દેશોમાં જઈને વસ્યા હોય તે દેશો સંબંધી આપવા યોગ્ય હકીકત નીચે પ્રમાણેઃ—

૧. દુનિયાના જે જે ભાગોમાં હિંદીઓ જઈને વસ્યા છે તે તે ભાગોના નામ અને ત્યાં વેપાર માટે ખેતી માટે, મજુરી માટે કે બીજા શા માટે વસ્યા છે તે હકીકત.

૨. દેશના ક્યા ક્યા ભાગોમાંથી હિંદીઓ ગયા છે તેના નામ અને ગયેલા માણસોની પ્રાન્તવાર સંખ્યા.

૩. જે જે દેશોમા હિંદીઓ ગયેલા છે તેના ખાસ ક્યા ક્યા ભાગોમાં તેમણે વસવાટ કર્યો છે તે તથા ત્યાંની આબોહવા સંબંધી સામાન્ય હકીકત અને અહીંની ક્યા પ્રાન્તની આબોહવા સાથે તેની સરખામણી થઈ શકે.

૪. તે દેશોમા જવાના સાધન તથા સગવડ.

૫. તે દેશોની રાજ્યવ્યવસ્થા. ત્યાં હિંદીઓને કેટલા હક્ક મળે છે અને કેટલી બાબતમાં અધિકારહીનતા રહે છે તે સંબધી ટૂંકી હકીકત.

અન્ય દુનિયા વિષે માહીતી નીચે પ્રમાણેઃ—

૧. પૃથ્વીનું સામાન્ય સ્વરૂપ.

(૧) જમીન તથા પાણીના વિભાગ અને તેનુ પ્રમાણ.

(૨) ખંડો તથા મહાસાગરો અને સમુદ્રોનાં નામ.

(૩) પૃથ્વીના જુદા જુદા ભાગો ઉપર ગરમી તથા ઠંડી તથા હવામાં ભેજનું પ્રમાણ તથા પવનના મુખ્ય મુખ્ય પ્રવાહ.

(૪) પૃથ્વીના જુદા જુદા ભાગમાં મનુષ્યની વસતિનું પ્રમાણ– કયા ભાગોમાં બહુ ગીચ વસતિ છે અને કયા ભાગોમાં બહુ આછી વસતિ છે તે.

(૫) જુદી જુદી માનવજાતિઓ પ્રમાણે પૃથ્વીના વિભાગ.

(૬) દુનિયાના મુખ્ય મુખ્ય ધર્મોના વિસ્તાર પ્રમાણે પૃથ્વીના વિભાગ.

૨. ઉપરનાં જુદાં જુદાં સામ્રાજ્યો તથા રાજ્યો પૃથ્વી અને તેમનો વિસ્તાર.

(૧) બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય.

(૨) ફ્રેન્ચ ,,

(૩) જર્મન ,,

(૪) રશિયન ,,

(૫) યુરોપનાં ન્હાનાં રાજ્યો–ઇટલી, સ્પેન, પોર્ચુગાલ, બેલ્જીયમ, સ્વીડન, નોરવે વગેરે.

(૬) અમેરિકન સામ્રાજ્ય.

(૭) ઓટોમન અથવા ટર્કિશ સામ્રાજ્ય.

(૮) ચાઇનીઝ સામ્રાજ્ય.

(૯) જપાનીઝ સામ્રાજ્ય.

દરેક સામ્રાજ્ય તથા રાજ્યનાં રાજ્યબંધારણો કેવાં છે, તેમનાં સંસ્થાનો કયાં કયાં છે, તેમનું લશ્કરી અને નૌકાસામર્થ્ય કેટલું

કેટલું છે, તેમની મુખ્ય આયાત અને નિકાસ કઇ કઇ તથા મુખ્ય ઉદ્યોગો કયા છે તે જણાવવું.

૩. મનુષ્યને ખાસ ઉપયોગની વસ્તુઓ જેમાંની કેટલીક નીચે ગણાવી છે તે દુનિયાના કયા કયા ભાગમાં અને કેટ કેટલા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

(૧) કાચો માલ.

ઘઉં	રૂ	કોલસા–લાકડા–કેરોસીન
ચોખા	ઊન	લોઢું
પટેટા	રેશમ	સોનું
માંસ	તંબાકુ	રૂપું
માછલી		તાંબું
ચ્હા		એલ્યુમિનિયમ
		હીરા–મોતી

(૨) બનાવટી માલ. (Manufactured products)

કાપડ.
યંત્ર.
દીવાસળી.
કેળવેલાં ચામડાં.
લોઢાનો સામાન.
પોલાદનો સામાન વગેરે.
દવાઓ.

૪. દરેક ખંડ વિષે સામાન્ય હકીકત.

(૧) એશિયા.

દેશોનાં નામ–રાજ્યધાનીઓ તથા મુખ્ય મુખ્ય શહેરોનાં નામ સાથે.

મુખ્ય મુખ્ય પર્વતો.

,, ,, નદીઓ કાંઠાનાં શહેર સાથે.

,, ,, સમુદ્રો–અખાતો ઉપસાગરો.

,, ,, રણો તથા જંગલો.

,, ,, દ્વીપો.

,, ,, બંદરો.

આ પ્રમાણે યુરોપ, આફ્રિકા, અમેરિકા તથા ઓસ્ટ્રેલેશિયા સંબંધી હકીકત.

પરિશિષ્ટ.

પ્રખ્યાત પ્રવાસીઓ તથા ભૂગોળશાસ્ત્રવેત્તાઓનાં અતિ સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર.

આ પરિશિષ્ટ આપવાનું કારણ એ છે કે તે ઉપરથી દેશના યુવાનોને ઇતિહાસ અને વિજ્ઞાનની જેમ ભૂગોળમાં પણ શોધખોળ કરીને દેશસેવા કરવાનો અથવા ધન અને કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો અવકાશ છે તે માલમ પડે.

ગુજરાત કેળવણી મંડળ તરફથી
પ્રગટ થએલી

શિક્ષણ પત્રિકા નં. ૧—માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ. લેખકો પ્રો. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ અને રા. બ. હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળા. કિંમત ૦—૦—૦ પૃષ્ઠ ૨૧.

શિક્ષણ પત્રિકા નં. ૨—હિન્દી જ હિન્દુસ્તાનની રાષ્ટ્રભાષા થવી જોઈએ. લેખક રા. દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર. કિંમત ૦—૦—૬ પૃષ્ઠ ૧૦.

શિક્ષણ પત્રિકા નં. ૩—૩૧ મી અખિલ ભારતવર્ષીય મુસલમાન કેળવણી પરિષદના પ્રમુખ મી. હૈદરીનું ભાષણ ભાષાંતરકર્તા રા. ભરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતા કિંમત ૦-૧-૦ પૃષ્ઠ ૪૦.

શિક્ષણ પત્રિકા નં. ૪—સ્ત્રી કેળવણીની ખાનગી સંસ્થાઓ વિષે કમિટીનો રીપોર્ટ. કિં. ૦—૨—૦ પૃષ્ઠ ૫૩.
